

महाराष्ट्र व्यापारी व औद्योगिक परिषद्

(अधिवेशन आठवें, मुंबई)

प्रा. धनंजय रामचंद्र गाडगीळ

यांचें

अध्यक्षीय भाषण

शनिवार, दि. १५ डिसेंबर १९५६

प्रा. धनंजय रामचंद्र गाडगीळ,
एम. ए., एम. लिट्.

बंधुभगिनीनो,

या परिषदेचे अध्यक्षस्थान देऊन मला गौरविल्याबद्दल परिषदेचे चालक व महाराष्ट्र चेंबरचे सूत्रवाह यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. या स्थानावर मी कोणत्याच तऱ्हेचा अधिकार सांगू शकत नाही याची मला पूर्ण जाणीव आहे. लहान-मोठ्या उद्योगपतींची व व्यापाऱ्यांची ही परिषद् आहे; मी केवळ अर्थव्यवहाराचा अभ्यास करणारा. परंतु चेंबरने पुढाकार घेऊन परिषद् भरविली असली व तिचे सभासद मुख्यतः व्यापारी व उद्योगपति असले तरी नवीनपणे एकत्र येत असलेल्या मराठी प्रदेशाच्या अनेक आर्थिक प्रश्नांचा व्यापक भूमिकेवरून परिषदेत विचार व्हावा अशी चालकांची तीव्र इच्छा दिसली; व माझ्या मते असा विचार होणे आवश्यक असल्यामुळे या कार्यात आपणांकडून शक्य तितका हातभार लावण्याकरिता मी हे स्थान स्वीकारले. यामुळे सभासदांच्या व्यावसायिक प्रश्नांपेक्षा प्रादेशिक प्रश्न व सामान्य आर्थिक धोरण यांचेच विवेचन माझ्या भाषणांत जास्त आढळणार हे प्रथम सांगून त्याबद्दल आपली क्षमाहि मागतो.

प्रादेशिक समाज व प्रदेशार्थव्यवस्था यांविषयी स्वतंत्र विचार करणे कसे इष्ट व आवश्यक आहे हे सुरुवातीसच स्पष्टपणे नमूद केले पाहिजे. याबाबत विचारांत बराच गोंधळ दिसतो व बरेच गैरसमज आहेत. हे गैरसमज टिकून राहण्याचे मुख्य कारण असे दिसते की, मोठ्या क्षेत्रांबाबतचा अगर समूहांबाबतचा म्हणून मांडलेला विचार हा लहानांबाबतच्या मांडलेल्या विचारपेक्षा व्यापक भूमिकेवरून झाला असलाच पाहिजे अशी बरेच पाहणाऱ्यास खरी वाटणारी कल्पना. जरा सोलवर विचार केला तर ही कल्पना अत्यंत जुकीची आहे असे दिसून येईल. ब्रिटिश राज्यकर्ते खुल्या व्यापाराच्या तत्वाचे समर्थन असिले विश्वाहिताच्या भूमिकेवरूनच करित असत. न्यायमूर्ति रानड्यांनी यावर टीका करतांना संपन्न व मागासलेली राष्ट्रे यांतील व्यवहाराचा विचार ती दोन्ही एका पायरीवर आहेत असे समजून करता येत नाही व मागासलेल्यांकरिता धोरण आंखतांना त्यांची विशिष्ट परिस्थिति लक्षांत घेऊन ते आंखले पाहिजे असे प्रतिपादिले. पुढच्या काळांत सर्व हिंदी राजकीय पुढाऱ्यांनी याच विचारसरणीचा जोराने पुरस्कार केला. हा न्याय सर्वत्र सारखाच लागू आहे. समर्थ व दुर्बल यांची गांठ पडता, माझ्या विशिष्ट परिस्थितीचा विचार करून मला संरक्षण हवे अशी मागणी कोणत्याही व्यवहारांत दुर्बलालाच करावी लागते, आणि मग तो कोत्या वृत्तीचा म्हणून दुर्बलाची हेटाळणी करण्यास समर्थ नेहमी तत्पर असतात. जागतिक, राष्ट्रीय अगर एखाद्या खेड्यांतील कोणताही समाज घ्या, संपन्न, बलवान, सत्ताधारी सर्व प्रकारे

शक्ति, युक्तीचा अवलंब करून आपलें आसन टिकवणें आणि अधिकारक्षेत्र वाढविणें याकरितां सदैव उत्सुक असतात. त्यांना विरोध करणें, त्यांच्या कारस्थानांचा परिस्रोट करणें, दुर्बलांच्या हितांची जपणूक करणें हें केव्हांहि समर्थांस व त्यांच्या पक्षपात्यांस रुचत नाहीं. पण या सर्व गोष्टी करणें अत्यावश्यक आहे; व त्या करावयाच्या तर विशिष्ट परिस्थितीच्या विचारापासूनच सुरुवात करावी लागते.

विषम परिस्थितीत जेवढा विशेष विचार आवश्यक तेवढाच तो समपरिस्थितीतहि आहे. कोणत्याहि मानवाची धारणाशक्ति व त्याचा अनुभव हीं फार मर्यादित असतात. सर्व प्रकारच्या परिस्थिति, सर्व प्रकारचे विचारप्रवाह लक्षांत आणूं म्हटलें तरी हें कोणास शक्य नाहीं. सामाजिक विचारांच्या इतिहासाच्या अलीकडील अभ्यासावरून व्यक्तींच्या विचारांचा एकांगीपणा व एकदेशीपणा उत्कटपणें ध्यानांत आला आहे. अगदीं अलिप्त असा भासणारा तत्त्वज्ञहि जे सामाजिक विचार व्यक्त करतो त्यावर बालपणचे संस्कार, सभोवराची परिस्थिति, निकटवर्तीयांचे हितसंबंध यांचा पगडा सदैव आढळतो. तटस्थ भूमिकेंवरून लिहिणाऱ्या शास्त्रज्ञाची जेथें ही स्थिति तेथें स्वतःच्या व्यवहारांत मग्न असलेल्या राजकारण्यांची अगर व्यावसायिकांची काय कथा ! सहेतुक अगर अहेतुकपणें प्रत्येकाच्या विचारांत त्याची विशिष्ट परिस्थिति व हितसंबंध हे प्रतिबिंबित झालेले असतात. यांत कोणास दोष देण्याचा प्रश्न नाहीं; केवळ मी मोठा व्यापक दृष्टीचा म्हणून कोणी इतरांस हिणवूं लागला तर वरील विचार लक्षांत आणणें महत्त्वाचें ठरते.

प्रत्येक व्यक्तीचे विचार अशा रीतीनें मर्यादित असतात हें मान्य झाल्यास या परिस्थितीत लोकशाही कशी चालू शकते याचा विचार करावा लागतो. लोकशाही म्हणजे पांच वर्षांत एकदां मतदान असें मी मानत नाहीं. एकदां प्रतिनिधि निवडून दिले म्हणजे राज्यकारभाराचा सारा मक्ता त्यांचेकडे हा विचार मला पटत नाहीं. दिल्लीहून सर्व देशावर सरसहा एकसारखी हुकमत चालवावी हें मत मी पूर्णपणें लोकशाहीविरोधी समजतों. मग ही हुकमत बादशहाची असो अगर लोकनियुक्त प्रतिनिधींची किंवा एखाद्या लोकप्रिय पुढाऱ्याची असो. लोकशाही हें एक जीवनतत्त्व आहे व त्याचें मर्म प्रत्यहीं प्रत्येक व्यवहार आपण कोणत्या पद्धतीनें करतो यांत सांठलेलें आहे. ज्या प्रमाणांत सर्व प्रकारचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व्यवहार लोकांस समजावून, त्यांच्या संमतीनें, त्यांच्या सहकार्यानें अगदीं लहानापासून अगदीं विस्तीर्ण क्षेत्रसमूहापर्यंत प्रत्येक समूहांत व रेड्यापासून वर प्रत्येक प्रादेशिक विभागांत चालतील तेवढ्या प्रमाणांत लोकशाहीचें प्रत्यक्ष दर्शन घडेल; आणि म्हणूनच वरिष्ठ सत्तेनें कनिष्ठ सत्तेवर, मोठ्या समूहांनीं लहान समूहांवर अन्याय केला तर त्याचा निषेध करणें, कायदेशीर

प्रतिकार करणें हें अयोग्य तर नाहीच नाही, पण असें करणें म्हणजे लोकशाही दृष्ट्या व नैतिक दृष्ट्या आपलें कर्तव्य ठरतें.

कांहीं तत्त्वज्ञ तर सर्वजण जेवढ्या कारभारांत प्रत्यक्ष भाग घेऊं शकतात तेवढाच खरा लोकशाहीचा असें मानण्यापर्यंत मजल मारतात. प्रतिनिधींच्या द्वारां कारभार करणें ही खरी लोकशाही नाही असें त्यांचें मत आहे. आजच्या विस्तीर्ण राज्यांत सर्वच कारभार प्रतिनिधिद्वारां चालतो. तेव्हां प्रतिनिधींची मध्यस्थीच नको हा विचार आत्यंतिक म्हणून सोडला तरी आधुनिक लोकशाही केवळ लोकनियुक्त प्रतिनिधींची अगर त्यांच्या पक्षाची हुकूमशाही होऊं नये याची काळजी घेणें अगत्याचें राहतें. या संकटाचे निवारणार्थ एकच उपाय म्हणजे लोकशाहीचा कारभार सांघिक करणें. याचा अर्थ कोठेंच सारी सत्ता व सारा कारभार पूर्णतः केंद्रित न करतां विभागाविभागानें, थराथरानें त्याची पद्धतशीर वांटणी करणें, आणि दर विभागाचा व दर थराचा व्यवहार त्याच्या अधिकारांपुरता व क्षेत्रापुरता पूर्ण लोकशाही पद्धतीनें स्वायत्त चालवूं देणें. अशा लोकशाही व्यवहारांत प्रत्येक-जण आपापल्या मर्यादा संभाळून वागतो व मतप्रतिपादन करतो व सर्व व्यापक धोरणें निरनिराळ्या प्रभावी मतांचा व विचारांचा समन्वय होऊन ठरलीं जातात.

हें घडून येण्यास, सर्वांची परिस्थिति व भावना जभेस धरण्यास सर्व विशिष्ट विचार निःसंकोच व्यक्त होणें इष्ट व आवश्यक ठरतें. निरनिराळ्या धंदेवाल्यांचे अगर निरनिराळ्या वर्गांचे, उ. भांडवलवाले, मजूर, यांचे जसे हितसंबंध निरनिराळे असतात त्याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रदेशांचेहि. प्रत्येक प्रदेशानें आपल्या गरजा पाहणें, भवितव्याचा साधकबाधक विचार करणें, हें केवळ त्या प्रदेशाच्याच नव्हे तर सर्व राष्ट्राच्याहि हिताचें आहे. विशिष्ट परिस्थितीचा अगर विशिष्ट भूभागाचा विचार करणें म्हणजे कोतेपणाचें लक्षण मला कधींच वाटलें नाही. कोतेपणा म्हणजे सऱ्या अर्थी स्वार्थबुद्धि; आणि स्वतःच्या तात्कालिक स्वार्थाकडे लक्ष गरीबापेक्षां श्रीमंताचें, लहानापेक्षां मोठ्यांचें कमी असतें असा अनुभव जगांत नमूद दिसत नाही. मला स्वतःला जगांतील सर्व गरीब व अप्रगत राष्ट्रांच्या विकासाचा विचार करणाऱ्या राष्ट्र-संघाच्या समितीवर काम करण्याची संधि मिळाली. तसेंच तालुक्या व जिल्ह्या एवढ्या राज्यांच्या विकासायोजना तयार करण्यांतहि भाग घ्यावा लागला. या भिन्नभिन्न परिस्थितींत माहितीची व विषयांची व्याप्ति भिन्न होती. कोठें तपशील व प्रत्यक्ष व्यवहाराकडे लक्ष जास्ती थावें लागलें तर कोठें तात्त्विक सर्वसाधारण विचार जास्त महत्त्वाचा ठरला. पण यामुळें काम करण्याच्या वृत्तींत अगर वैचारिक बैठकींत कांहीं फरक झाला अगर होतो असें मला कधींच भासलें नाही.

एथवर विशिष्ट प्रादेशिक विचार करणें हें सर्व दृष्टीनें कसें श्रेयस्कर एवढें

सांगितले. यापुढे महाराष्ट्राचे एकीकरण झाले म्हणून अखिल महाराष्ट्राकरिता विचार करणे हेहि कसे ओघाने येते, युक्त ठरते याबद्दल दोन शब्द बोलतो. अनेक वर्षांच्या सटपटीनंतर सर्व भारतीय राज्यांची पुनर्घटना नुकतीच झाली आहे. प्रत्येक महत्त्वाच्या भाषिकांचा असा गणला गेलेला प्रदेश शक्यतोवर एकत्र आणून विभक्त राज्ये बनवावयाची हे या पुनर्घटनेने साधले. यास प्रमुख अपवाद म्हणजे मुंबई राज्याचा. परंतु या राज्यासहि त्याच्या निर्मितीच्या वेळेपासूनच द्वैभाषिक म्हटले आहे. याचा उघड अर्थ असा की, काहीं कारणांस्तव मराठी व गुजराती भाषिकांची वेगळी राज्ये इतरांप्रमाणे करणे शक्य झाले नाही म्हणून त्या दोघांचे मिळून एक जोड-राज्य बनविले; मराठी भाषिकांचा प्रदेश व गुजराती भाषिकांचा प्रदेश हेच या जोडराज्याचे प्राथमिक घटक. तेव्हा या प्राथमिक घटकांपासून कोणत्याहि प्रश्नाचा विचार करणे हे अपरिहार्य ठरते.

पण याहीपेक्षा महत्त्वाचे कारण अखिल महाराष्ट्राबद्दल विचार कां करावा याबाबत सांगता येईल. लोकशाही-सामाजिक, राजकीय, आर्थिक-सर्व बाबती प्रस्थापित करण्यास जेवढे मोठे एकजिनसी समाज निर्माण करणे शक्य आहे तेवढे करणे आवश्यक आहे. आज आपला समाज अनेक गोष्टींमुळे-विशेषतः जाति-संस्थेमुळे चिरफाळलेला आहे. तरी या सर्व ज्ञातींच्या मिळून बनलेल्या समाजास एक प्रकारची भाषिक प्रदेशाची मर्यादा आहे. महाराष्ट्रातील सर्व बहुसंख्य जाती-जमातींचा विचार केल्यास त्या सर्वांचा बहुतेक महाराष्ट्रभर विस्तार आहे व आपापल्यापुरता त्यांचा समाज अखिल महाराष्ट्राचाच आहे. यापुढे जातिभेद शिथिल होऊं लागल्यास, धर्म, पंथ, इत्यादींमुळे आलेली भिन्नता कमी झाल्यास, पुढील साहजिक स्थित्यंतर म्हणजे या सर्व प्रदेशाचा मिळून एक समाज होणे; आणि हे सुकर करण्याकरिता, सर्व महाराष्ट्राचा म्हणून एकजिनसी समाज निर्माण करण्याकरितां अनुकूल परिस्थिति तयार करित राहणे हे जरूरीच आहे. याकरितां सर्व महत्त्वाच्या प्रश्नांचा महाराष्ट्र प्रदेशाचे प्रश्न म्हणून जेवढा विचार करूं तेवढे इष्ट ठरते.

कोणत्याहि समाजाला भौगोलिक मर्यादा असणे साहजिक आहे. समाजाची उभारणी ही मुख्यतः शेजारावर, निकट राहण्यावर झालेली असते. रोटीबिटी व्यवहार, देवघेव, शासन कारभार सर्व लगतलगतच्या भूभागांत प्रामुख्याने होतात व त्यामुळे प्रत्येक प्रादेशिक जीवनास विशिष्ट वळण लागते. ऐतिहासिक घडामोडींमुळे या विशिष्ट वळणाचा त्या प्रदेशांतील बहुसंख्याकांचे जीवन व विचार यांवर ठसा कायम उमटतो; त्यांतून परंपरा निर्माण होते, तसेंच विशिष्ट कूट प्रश्नहि निर्माण होतात.

व्यक्ति व अखिल मानवजात यांचे दरम्यान कोणताहि सामूहिक विचार मनांत आणू नये असे एकदां विनोबाजी म्हणाले; हा तत्त्वज्ञाचा विचार झाला. व्यवहारांत

आपणांस आपल्या कुटुंब व गांव यापासून, राष्ट्र व संघापर्यंत सर्व विशेष विचार करावे लागतात. आज आपणांस भविष्याच्या दृष्टीने ठरवावयाचे एवढेच की, केवढा मोठा एकजिनसी प्रादेशिक समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा. शक्याशक्यतेच्या मर्यादा कांहीं आहेत असे मनांत ठेवून विचार केला तर मराठी भाषिकांच्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या सर्व प्रदेशापुरता शक्य तेवढा एकजिनसी समाज निर्माण करण्याची कल्पनाच माझे मते फार व्यापक व दीर्घकालीन प्रयत्न लागणारी आहे. याहून लहान प्रदेशापुरता विचार करण्याची जरूरी नाही; कारण मराठी भाषिकांच्या सर्व प्रदेशांत समाजरचना, परंपरा व मनोभूमिका यांबाबत महत्त्वाचे फरक कोठे आढळून येत नाहीत. याहून मोठ्या प्रदेशाचा विचार करावयाचा तर भाषा, परंपरा, परिस्थिति इत्यादि दृष्टीने विभागलेल्या समाजांचे एकीकरण घडवून आणणे शक्य आहे काय हा बिकट प्रश्न उद्भवतो. या प्रश्नास कायमचे नास्तिकपक्षी उत्तर दिले पाहिजे असे मला वाटत नाही. पण याचा विचार भविष्यावर ढकलला पाहिजे, त्यास आज हात घालता येत नाही असे मात्र माझे निश्चित मत आहे. मोठमोठ्या एकभाषी प्रदेशांतील सर्व थरांचे, सर्व जमातींचे एकीकरण हेच आजचे फार मोठे महत्त्वाचे कार्य आहे, हेच खरे बिकट आहे. ते साध्य झाल्यास पुढील टप्पा गाठणे हे केवळ निरनिराळ्या प्रादेशिक समाजांतील वाढत्या दळणवळणावर अवलंबून राहील.

आपण सर्व भारतीयच, तेव्हा आपण व आपल्या शेजारचे समाज यांमध्ये अनेक साम्य स्थळे आहेत. गुजराती समाज व आपण यांच्यांत, भाषांतील व अर्थ-व्यवहारांतील निकट संबंध पुरातन आहेत. कर्नाटक व आंध्र यांच्यांत व आपणांत आचारविचारपरंपरेची अनेक क्षेत्रे व सामाजिक व आर्थिक परिस्थिति यांतील सारखेपणा उघड आहे. पण साम्याप्रमाणेच फरकही आहेत; आणि कांहीं फरक फार महत्त्वाचे आहेत. उदाहरणार्थ, असे म्हणता येईल की, स्थूल मानाने गुजराती समाज संपन्न व व्यवहारकुशल तर आपला समाज गरीब व अर्थव्यवहारांत प्रायः अढाणी आहे. भावना, परिस्थिति, परंपरा या सर्वांचा विचार करतां संबंध महाराष्ट्र-पुरता सामाजिक, आर्थिक इ. धोरणांचा संकलित विचार करणे शक्य व सोईस्कर आहे. याहून विसृत प्रदेशांत साम्यापेक्षा विभिन्नता जास्त बळावून कोणत्याही धोरणाच्या प्रश्नाचा प्राथमिक विचार सरळपणे मांडण्यास अडचण पडण्याचा संभव आहे.

आपणां सर्वांचे अंतिम साध्य एकच आहे. सर्व मानव जातीची पुष्टि, तुष्टि व शांति आपणांस साधावयाची आहे. याकरितां प्रयत्न करित असतां प्रत्येकास आपापल्या विवक्षित क्षेत्रांत व भूभागांत कार्य करावे लागते. साध्य एकच असले तरी विशिष्ट परिस्थिति व गरजा भिन्न आहेत हे विसरून चालत नाही. विभिन्नता ओळ-

खून काम करणें, हें आमच्यांत कांहीं फरक नाहींतच असा बहाणा करून वागण्या-पेक्षां जास्त इष्ट व श्रेयस्कर असा माझा स्पष्ट अभिप्राय आहे. भिन्न परिस्थिति व भिन्न प्रवृत्ति यांचा परिणाम, भिन्नता नाहीं हें म्हटल्यानें नाहींसा होत नाहीं अगर कमी होत नाहीं. उलट भिन्नता आहे हें उघडपणें ओळखून ढोळसपणें समन्वय केला तरच उत्तरोत्तर प्रगतीचा मार्ग सुकर होतो असाच अनुभव आहे. अर्थात् या सर्व बाबतींत तरतमाचा विचार नेहमींच मनांत बाळगला पाहिजे. भिन्नता ओळखावयाची ही सुद्धां समन्वय करण्याकरितां याचें स्मरण सदैव राहिलें पाहिजे.

या प्रास्ताविक विवेचनांत मी फार खोलांत शिरलों असें आपणांस वाटण्याचा संभव आहे. पण एवढें विवेचन मला आवश्यक वाटलें. आपण आज एक नवीन प्रकारचा उपक्रम करीत आहों व तो एका नवीन राज्याच्या सुरुवातीस. अशा प्रसंगीं आपल्या विचारांची मूळ बैठक ही सरळ, स्पष्ट व घट्ट मांडणें हें फार महत्त्वाचें आहे व हें कार्य नीट झालें म्हणजे पुढील विवेचनाचा विस्तार न केला तरी चालतें.

पुढील विवेचन मी मुख्यतः दोन भागांत करणार आहे. पहिला भाग महाराष्ट्र व त्यांतील मुख्य प्रदेशांच्या गरजा व त्यांच्या विकासयोजना थांबावतचा व दुसरा भाग व्यक्ति व संस्था आणि सरकारी आर्थिक धोरण यासंबंधींच्या कांहीं प्रश्नांचा. अखिल भारतीय परिस्थितीच्या व धोरणाच्या चौकटींतच आपणांस हा सर्व विचार करावयाचा आहे. सर्वसाधारणपणें असें म्हणतां येईल कीं, अखिल भारतीय धोरणाबाबत आपणांस विसवादी सूर काढण्याची गरज भासूं नये. हें धोरण गरीब व अप्रगत समाजाकरितां आंखलें गेलें म्हणून महाराष्ट्रहिताला पोषक असेंच ठरणार. कारण भारतापुरता विचार करतांही महाराष्ट्र त्यांतल्यात्यांत गरीब व आर्थिक दृष्ट्या अप्रगत आहे. भारतांतील धोरणासंबंधींचे कांहीं मतभेद प्रदेशांप्रदेशांतील विषमतेमुळे उत्पन्न झाले आहेत. कांहीं प्रदेश त्यांतल्या त्यांत संपन्न व विकसित आहेत, कांहीं निसर्गानें संपन्न असले तरी आर्थिक विकासाच्या दृष्टीनें मागासलेले आहेत, कांहीं मागासले न गणले तरी गरीब आहेत. अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या प्रदेशांच्या गरजा जमेस धरून अखिल भारतीय विकासयोजना आंखावयाची. व्यवहारांत केवळ एक तत्त्व स्वीकारून त्याप्रमाणें पूर्ण अंमलबजावणी करणें शक्य होत नाहीं. परंतु धोरणाचा एकंदर कळ काय असावा याचा तात्त्विक दृष्ट्या निर्णय झालाच पाहिजे. तत्त्वाबाबत स्पष्ट निर्णय घेण्यास फारशी अडचण पडूं नये असें मला वाटतें. भारत हें जगांतील एक गरीब व अप्रगत राष्ट्र आहे; गरीब व अप्रगत राष्ट्रांच्या विकासास हातभार लावणें हें संपन्न, प्रगत राष्ट्रांचें कर्तव्य आहे असें आपण मानतो व दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या सिद्धीकरितां इतरांकडून अशी मदत मिळेल हें आपण गृहीत धरलें आहे. हें

पाहता अंतर्गत विषमता कमी करण्याकरिता, मागासलेल्यांकडे विशेष लक्ष देणे व प्रगतांकडे कमी हे क्रमप्राप्तच आहे. हा विचार अर्थात् तौलनिक दृष्ट्या सर्वत्रच लागू पडतो. महाराष्ट्र गरीब म्हणून त्याकडे इतर कांहींपेक्षा जास्त लक्ष या म्हटलें तर आमच्याहून जे गरीब व अप्रगत असतील त्यांकडे आणखी विशेष लक्ष देणे आम्हीं योग्य मानलें पाहिजे. तसेंच महाराष्ट्रांत अंतर्गत विचार करतांना त्यांतील कांहीं प्रदेशांच्या गरजा जास्त असल्या अगर ते मागे जास्त उपेक्षित असले तर इतरांनी त्यांना अग्रहक दिला पाहिजे. भारतांत सर्वांना शेवटीं एकाच पायरीवर आणावयाचें, सर्वांना सारखेच संपन्न व प्रगत करावयाचें हें उद्दिष्ट स्पष्टपणे मान्य करून त्याच्या अनुषंगानें दोही पक्षां जे निर्णय सिद्ध ठरतील ते स्वीकारले पाहिजेत.

महाराष्ट्र गरीब व अप्रगत या दृष्टीने त्याच्या विकासयोजनांचा विचार करावा हें म्हणणें मोघम झालें. याबाबत कांहीं तपशील निर्देशणें आवश्यक आहे. पश्चिम महाराष्ट्रांतील कोंकण व देश या दोन भागांतील कोंकण हा फार उपेक्षित आहे. देश हा तसा उपेक्षित नाही; परंतु त्याच्या परिस्थितीचे कांहीं विशेष विकास-योजना तयार करतांना लक्षांत घ्यावयास पाहिजेत. देशावरची खरी गरज मोठ्या धरणयोजनांची आहे. या धरणयोजना सर्चिक खऱ्या, पण तितक्याच फलदायी आहेत. इतकेंच नव्हे तर देशावरील दारिद्र्य व आर्थिक असुरक्षितता यांवर त्यांखेरीज दुसरा उपायच नाही. या योजनांबाबत कधीं कधीं असा विचार सांगण्यांत येतो कीं, कमी खर्चाच्या व त्वरित फळ देणाऱ्या योजनाच आपण प्रथम हातीं घ्याव्या. हें जरी तात्पुरतें खरें मानलें तरी असे म्हणतां येईल कीं, असलें गमक सर्व प्रदेशांस सारलें लावतां येत नाही. कांहीं प्रदेशांत लहान लहान सर्व प्रदेशभर विखुरलेल्या पाणीपुरवठ्याच्या, वीजउत्पादनाच्या योजना हातीं घेणें शक्य असतें; इतरांत भौगोलिक रचनेमुळें प्राथमिक योजना थोड्या स्थळीं पण मोठ्या प्रमाणावर पुऱ्या केल्यानंतरच इतर विकास कार्यक्रम हातीं घेतां येतो, आधीं नाही. सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील आपल्या देशावरील परिस्थिति ही अशी आहे. त्याअर्थी या भागांतील धरणयोजनांना अग्रहक मिळवून त्या शक्य तितक्या लवकर पूर्णतया पार पाडणें हें महाराष्ट्राच्या प्रगतीच्या दृष्टीने अत्यावश्यक आहे. हा विचार राज्यसरकार व भारतीय नियोजनमंडळ यांजपुढें मुद्देसूदपणें व आग्रहांनें मांडून त्यांस पटवून दिला पाहिजे.

कोंकण, मराठवाडा व विदर्भ यांचे प्रश्नांबाबत तपशील मांडूं लागलों तर फार वेळ लागेल. शिवाय परिषदेनें करण्याच्या मुख्य कार्यापैकी असा तपशील मांडून विधायक

सूचना करणें हें एक असल्यामुळें मी या विषयाचा विस्तार करीत नाहीं. केवळ या सर्व प्रदेशांच्या गरजांबाबत एक महत्त्वाची सर्वसामान्य विचाराची दिशा दिग्दर्शित करतो. आर्थिक प्रगतीला सुरुवात होणें, तपशीलवार विकास-योजना हातीं घेणें हें किमान प्राथमिक तयारी झाली असल्याशिवाय करतां येत नाहीं. ही प्राथमिक तयारी मुख्यतः दोन दिशांनीं करावयाची असते. प्रदेशांतील निसर्गसंपत्तीचें संरक्षण नीट तऱ्हेनें होईल, तिचा नाश व दुरुपयोग थांबेल हें पाहणें ही एक दिशा; दुसरी, अर्थव्यवहारास जीं आवश्यक प्रादेशिक साधनें व संस्था लागतात त्यांची उभारणी करणें. यांना प्राथमिक गरजा म्हणण्याचें कारण हें कीं, यांचेशिवाय भागशः विकासयोजना एक तर बऱ्याच अंशीं हातीं घेतां येत नाहींत व हातीं घेतल्या तरी इष्ट फलदायी ठरत नाहींत. जमीन व पाणी यांचें संरक्षण करणें, जंगल व सनिज यांच्या उपयोगाचे दुरुदृष्ट्या सुबुद्ध कार्यक्रम आंखणें या गोष्टी साधल्या तरच पुढें या निसर्गसंपत्तीच्या साहाय्यानें आर्थिक प्रगतीचा विचार करतां येतो. तसेंच, वाहतुकीचीं साधनें, पाणी व वीज यांचा पुरवठा, बँका, सहकारी संस्था इत्यादींची व्यवस्था या सर्व गोष्टी प्रत्येक भागांत किमान प्रमाणांत उपलब्ध हव्यात. प्रदेशांतील विकासयोजनांचीं पुढचीं पाउलें पडण्याच्या आधीं विकासास आवश्यक अशा सर्व प्राथमिक गरजा भागविण्याची सोय हरेक प्रदेशांत केली पाहिजे. कोंकणांत आगगाडी न्यावयाची याच्या विचारास ती लगेच किफायतशीर होईल किंवा नाहीं, एथून सुरुवात करावयाची हा मी विपरीत प्रकार समजतो. वाहतुकीचीं साधनें नाहींत म्हणून व्यापार-उद्दीम वाढत नाहीं व व्यापार-उद्दीम पुरेसा नाहीं, म्हणून वाहतुकीचीं साधनें होत नाहींत असें हें विचाराचें दुष्टचक्र आहे. ब्रिटिश राजवटींत असें बोलणें शोभून गेलें. स्वराज्यांत, सर्व देशाची सर्वांगीण उन्नति करण्यास उद्युक्त झालेल्या राजवटींत, हें टिकावयाचें नाहीं. आगगाड्या व रस्ते हीं किमान प्रमाणांत अस्तित्वांत आल्याखेरीज कोठल्याच प्रदेशाचा आर्थिक विकास व्हावयाचा नाहीं. हा न्याय सगळीकडेच लागू आहे. मराठवाड्यांत सर्वच प्रकारच्या वाहतुकीच्या साधनांची परिस्थिति मागासलेली आहे. विदर्भांत याबाबतची परिस्थिति साधारण समाधानकारक असली तर दुसरी एक उणीव फारच मोठी भासते. ही उणीव म्हणजे, पाणीपुरवठ्याची सांठवण करणें, जमिनीची धूप थांबविणें, इत्यादि मूलभूत प्रश्नांचा पद्धतशीर अभ्यास करण्यास येथें सुरुवातहि झालेली दिसत नाहीं. मराठवाड्यांतहि या प्रश्नाचा विचार झालेला दिसत नाहीं. किंबहुना त्या प्रदेशांत सगळेंच करावयाचें राहिलें आहे असें भासतें. निसर्गसंपत्तीचें संरक्षण व तिचा योग्य उपयोग हा प्रश्न जितका महत्त्वाचा तितकाच विकट व किचकट आहे. यासंबंधीं महाराष्ट्र मध्यवर्ती दुष्काळनिवारण

समितीच्या तज्ज्ञसमितीने घोडखोऱ्याची पाहणी करून एक अहवाल यंदांच प्रसिद्ध केला आहे, त्याकडे मी सर्वांचे लक्ष वेधतो. नियोजन अगदीं स्वालपासून व्हावयास हवे अशी भाषा अलीकडे बरीच ऐकू येते. परंतु यांतलें प्रत्यक्ष कांहीं घडूं लागलें नाहीं. घोडखोऱ्याची पाहणी ही स्थानिक परिस्थितीकडे बारकाव्याने पाहून प्रादेशिक विकासयोजना कशी आंखतां येईल हें दाखविण्याचा एक प्रयत्न आहे. आपल्या परिषदेने कोंकण, मराठवाडा व विदर्भ या प्रत्येकांत नमुना म्हणून एकेक अशी पाहणी अधिकृतरीत्या करून दाखविली तर पुढील कार्याची पूर्वतयारी म्हणून आपण एक पाऊल पुढें टाकलें असें मी समजेन.

बरील चर्चेच्या अनुषंगानें एक महत्वाचा प्रश्न मी येथें उपस्थित करूं इच्छितों. दुसरी पंचवार्षिक योजना तयार झाली तेव्हां आपण निरनिराळ्या राज्यांत होतो. यावेळीं योजनेबाबतच्या कल्पना, मांडवली व चालू सर्चाचे कार्यक्रम, विशिष्ट क्षेत्रांतील उद्दिष्टे हीं निरनिराळीं होती व योजना बनविल्या गेल्या त्या भिन्न भिन्न पायांवर बनविल्या. आतां आपण एका राज्यांत आलों असून यापुढील धोरण सर्वास सारखेंच लागू पडेल. पण हें पुढील धोरण यशस्वी व्हावयाचें असेल तर विशिष्ट बाबींतील जुन्या उणिवा भरून काढणें, सरकारी कारभाराची रचना, निरनिराळ्या खात्यांतील कार्यक्रमांचें स्वरूप, वेतनश्रेणी व निरनिराळ्या प्रकारच्या सरकारी मदतीचें मान व त्याबद्दलचे नियम यांतहि सारखेपणा यावयास पाहिजे, व हें शक्य तितक्या लवकर झालें पाहिजे. याचा व पुढील धोरणाचा एक आवश्यक भाग म्हणून प्रादेशिक पंचवार्षिक योजनांची पुनः तपासणी करून त्यांत आवश्यक फेरबदल केले पाहिजेत. यांतील तपशिलाच्या भागावर सरकारचें लक्ष पूर्णपणें केंद्रित झालें असणारच. पण जनमताचा संबंध असलेल्या गोष्टीहि या प्रश्नाशीं निगडित आहेत. संस्थानांच्या विलिनीकरणाचा आपला अनुभव ताजा आहे. सर्वस्वी इष्ट गोष्ट घडत असतांही संक्रमणावस्थेंत काळजी न घेतल्यास हें झालेंच कशाला असें वाटण्याची तात्पुरती तरी पाळी येऊं शकते हा तो अनुभव आहे. याबाबत मुंबई राज्यांतील महाराष्ट्राचे भागावर माझे मतें विशेष जबाबदारी आहे. मुंबई राज्यांत इतर प्रदेश विलीन झाले असें नवीन राज्यरचनेचें स्वरूप आहे. तेव्हां नवीन अभ्यागतांस आपण कुठें भलतीकडे आलों असें वाटणार नाहीं हें कटाक्षानें पाहणें महाराष्ट्राच्या जुन्या मुंबई राज्यांतील भागांचें कर्तव्य ठरतें. हें केवळ मंत्री, त्रिधिमंडळाचे सभासद अगर सरकारी नोकर यांचेंच कर्तव्य नसून, ही जबाबदारी प्रत्येक व्यावसायिक व प्रत्येक नागरिक यांची आहे असें मानणें जरूर आहे. या विचारांतच दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेंत जे फरक घडवून आणावयाचे त्यांचाहि समावेश होतो. हे फरक घडल्यामुळें कोणाचा तोटा व कोणाचा फायदा व्हावयाचा असें नाहीं. अंतिम प्रगति सर्वांचीच साधावयाची असल्यामुळें या

तात्कालिक फेरवदलास खरोखर कांहीं महत्त्व नाही. पण ते आपण किती तत्परतेनें करतो, कोणत्या वृत्तीनें करतो हे सचित महत्त्वाचे आहे.

ओधानें, विषयच आला म्हणून सरकारलाहि एक विनंती करतो. लोकशाही पद्धतीनें व अगदीं खालच्या थरांतून योजना बनवाव्या असें आपण पुष्कळ ऐकतो. पण विशिष्ट योजना सात्याखात्यांच्या, प्रदेशाप्रदेशांच्या कोणत्या, त्यांची उभारणी कोणत्या पायावर होत आहे याबद्दलची सार्वजनिक माहिती व चर्चा माझ्या मते आपणाकडे जवळजवळ अगदींच नाही. भारतीय नियोजनमंडळानें गेल्या वर्षांत नियोजनाबाबत विद्यार्थी चर्चामंडळाचा एक उपक्रम केला. देशभर कॉलेजां-कॉलेजांतून चर्चामंडळें स्थापली व शेवटीं नेहमींप्रमाणें त्यांचा एक अखिल भारतीय मेळावा केला. पण या चर्चामंडळांत चर्चा झाली, ती बहुशः सर्वसामान्य तत्त्वे व अखिल भारतीय आंकडे यांची. यापेक्षा योजना तयार होत असतां व तिची अंमल-वजावणी होत असतां, म्हणजे नेहमींच वर्षानुवर्षे, राज्यानिहाय, प्रदेशानिहाय योजना समजावणें व त्यांची विद्यार्थ्यांपासून प्रौढांपर्यंत व सर्व प्रकारच्या व्यवसायाच्या लोकांत सार्वजनिक चर्चा होणें याबद्दल कांहीं व्यवस्था व्हावयास पाहिजे. असें कांहीं झालें तरच जनमत कळेल, एवढेंच नव्हे तर योग्य रीतीनें बनूं लागेल. असल्या प्रकारच्या उपक्रमास नवीन राज्यांतील पंचवार्षिक योजनांच्या प्रादेशिक पुनर्विचारापासून सुरुवात करावी असें मी सुचवितों. म्हणजे आम्ही हेतुपूर्वक पुनर्विचार करीत आहों तो इतका व या कारणांकरितां करीत आहों असें सर्वास कळून त्यामुळे नवीन राज्याच्या सुपरिणामाबद्दल विश्वास वाढूं लागेल.

सरकारी आर्थिक धोरणाचा विचार करण्याची सुरुवात या धोरणाच्या उद्घोषित उद्दिष्टांपासूनच करणें बरें. स्वतःची नियोजित आर्थिक प्रगति करून घेण्याकरितां प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावयाची हें भारताचें सर्वमान्य धोरण आहे. आर्थिक विकास एवढें नियोजनाचें एकच उद्दिष्ट नसून त्याबरोबर समाजवादी समाजरचना स्वीकारावयाची हेंहि महत्त्वाचें दुसरें उद्दिष्ट आहे. दुसरें उद्दिष्ट पहिल्याइतकें सर्वमान्यत्व पावळें नसलें तरी त्याचा समावेश आपल्या आर्थिक योजनांत निश्चितपणें करण्याचें धोरण जाहीर झालें आहे. हीं दोन्ही उद्दिष्टे सर्वांच्या सहकार्याशिवाय साधावयाचीं नाहीत. तेव्हां ही सहकार्याची भूमिका तयार करणें व त्याबद्दल काय अडचणी आहेत हें समजून घेणें, व त्या सत्ताधिकाऱ्यांस कळविणें हे आपणां सर्वांचें कर्तव्य आहे. नियोजित प्रगति व्हावयाची तर अर्थव्यवहाराचा विस्तार व त्याची विविध क्षेत्रांतील निश्चित दिशा ठरवून देणें हें विचारपूर्वक केलें पाहिजे; इतकेंच नव्हे, तर नियोजित मजल गांटण्याकरितां प्रत्येकानें काय केलें पाहिजे व कसें वागलें पाहिजे हेंहि, निदान स्थूल मानानें, योजनेंत निर्देशिलें पाहिजे. दुसरी पंचवार्षिक

योजना नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे व काहीं महिन्यांपूर्वीच तीस विधिमंडळाची मान्यता मिळाली आहे. या योजनेबाबत आज प्रमुख तत्त्वाचा मतभेद समाजवादी विचारसरणीच्या स्वीकाराबाबतचाच दिसतो. मुख्य विरोधी सूर मोठे कारखानदार व व्यापारी यांचा आहे. हे संख्येने थोडे असले तरी आधुनिक पद्धतीच्या अर्थव्यवहाराचीं सर्व सूत्रे यांच्या हातांतच केंद्रित आहेत व त्यांचे राजकारणांतहि साहजिकच मोठे वजन आहे. शिवाय आपल्या चेंबरच्या व आजच्या परिषदेच्या सदस्यांतहि या मंडळांचे वजनदार प्रतिनिधि आहेत. तेव्हां समाजवादी रचना स्वीकारणे याचा अर्थ काय व तें कितपत व कसे सार्वजनिक हिताचे आहे, यावर मी आपले विचार सांगणे अप्रस्तुत ठरणार नाहीं प्रथमतः खाजगी अर्थव्यवहाराच्या क्षेत्रांत छोटे व मोठे हा भेद या विवेचनांत कां करावा लागतो हें सांगितलें पाहिजे. आज मतभेद आहे तो मोठ्यांच्या व्यवहाराबाबतचाच. भारतीय समाजवादांत शासनसंस्थेनें प्रत्यक्ष अंगिकारलेल्या व्यवहाराचे स्थान शक्य तितकें मर्यादित राहणार. विकेंद्रीकरण व सहकारावर जोर देऊन खाजगी वैयक्तिक छोटे व्यवहार जितके पोसतां येतील तेवढे पोसावे हें धोरण आतां ठरलेलें आहे. तेव्हां नियोजनामुळे अगर समाजवादी कल्पनांमुळे छोट्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वावर गदा येईल असें दिसत नाहीं, अर्थात् नुसत्या आश्वासनांनें भागत नाहीं. धोरणाचा तपशील व त्याची अंमलबजावणी यांचा प्रत्यक्ष परिणाम काय होतो हेंहि पाहिलें पाहिजे. पण छोट्यांच्या क्षेत्रांत निदान कोणताहि तात्त्विक विचार उद्भवत नाहीं. मोठ्यांचे बाबत तसें नाहीं. मोठे जें क्षेत्र आज व्यापतात त्यांतले त्यांचेकडे, म्हणजे एकंदर खाजगी व्यवहाराकडे, केवढें ठेवावयाचें व जेवढें राहिल तेवढ्यावर प्रत्यक्ष नियंत्रण केवढें ठेवावयाचें हे आर्थिक धोरणाच्या दृष्टीनें आज मोठे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत.

मोठे वावरतात त्या बहुतेक क्षेत्रांत खरी आर्थिक सत्ता एकाद हुसऱ्याच्या अगर फार थोड्यांचे हातांत केंद्रित झालेली असते. म्हणून याला एकाधिकारी किंवा अल्पाधिकारी व्यवहाराचें क्षेत्र असें मीं म्हटलें तेव्हां मार्क्सवादाचा वास येऊन अनेक थोरांचा मजवर धुस्सा झाला. पण येथें शाश्वत समाजहितदृष्ट्या विचार करण्याचा प्रश्न आहे. कोणास बरें वाईट म्हणण्याचा नाहीं. अनेक उत्पादक चढाओढीनें व्यवहार करित असले व नवीनांस क्षेत्रांत शिरकाव करून घेण्यास वाव असला म्हणजे त्या आर्थिक क्षेत्रांतील व्यवहार खाजगी लोकांचे हातांत असला तरी समाजहितास पोषक ठरतो असा एक सामान्य अर्थशास्त्रीय विचार आहे. याउलट जेथें सत्ता थोड्यांच्या हातांत जवळजवळ कायमची असेल तेथें आर्थिक व्यवहाराची चाल अगर वाढ इष्ट दिशेनें होईलच असें सांगतां येत नाहीं, व अशा आर्थिक व्यवहारांत जनतेकडून वाजवीपेक्षां जास्त फायदा आकारून आपली संपत्ति व सत्ता

वाढविणें या क्षेत्रस्थांचे हातांत असतें. नियोजनांत हें दोन दृष्टींनीं अनिष्ट असतें. एक तर ठरलेल्या मार्गांनीं व्यवहार, ठरला इतका व्यवहार, ठराविक पद्धतीनें होईल ही खात्री करून घेण्यास अल्पाधिकारी क्षेत्रांत नियंत्रण फार काळजीपूर्वक करावें लागतें. विशेषतः हीं क्षेत्रे अर्थव्यवहाराच्या मर्म-स्थानीं असल्यामुळे येथें व्यवहार कोणता व कसा होतो यावर इतर नियोजन कार्यक्रम फार अवलंबून असतो. तेव्हां नियंत्रण पूर्ण परिणामकारी ठरत नसल्यास हीं क्षेत्रे खाजगी राखणें घोक्याचें ठरतें. तसेंच हीं क्षेत्रे विशेष फायदेशीर असतात. तीं थोड्यांचे हातांत असल्यास या विशेष फायद्याचा मोठा हिस्सा विशिष्ट लोकांच्या हातीं राहून त्यांची संपत्ति व सत्ता सारखी वाढत राहतात. समाजवादी ध्येय डोळ्यांपुढें असल्यास ही गोष्ट फारच अनिष्ट ठरते. यावर असें म्हणतां येईल कीं सरकारी, नियंत्रण कडक असल्यास व कर, भावनियंत्रण, इत्यादि द्वारां जादा फायदा थोड्यांचे हातांत न राहिल असें केल्यास हें क्षेत्रहि सार्वजनिक करण्याचें कारण उरत नाहीं. परंतु हा मार्ग स्वीकारणें हें या सर्व गोष्टी व्यवहार्य आहेत किंवा नाहींत यावर अवलंबून राहिल.

हिंदुस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितींत आणखी एक विचार उद्भवतो. तो म्हणजे एखादें क्षेत्र थोड्या व्यक्तींच्या हातांत राहिल्यास इतर कांहीं नियंत्रण केलें तरी त्या क्षेत्रांत कार्य करण्याची संधि मिळण्याचे जे आनुषंगिक फायदे असतात ते सर्व कांहीं विवक्षित गटांतच मर्यादित राहतात. आणि जेवढ्या प्रमाणांत हें क्षेत्र महत्त्वाचें, तेवढ्या प्रमाणांत ही स्थिति समाजदृष्ट्या गैरफायद्याची. विद्याव्यासंग किंवा शिपाईगिरी या कूळ, गोत व प्रदेश इत्यादिकांवर अवलंबून नसाव्या हें तत्त्व आतां आपण स्वीकारलें आहे; व त्यास अनुसरून धोरण ठरवून त्याची अंमलबजावणी सुरू केली आहे. सर्व प्रमुख आर्थिक क्षेत्रांतहि ही विचारसरणी स्वीकारणें आवश्य आहे. पिढीजाद वळण व संपत्ति यांमुळे यांत आलेली व टिकलेली आजची अल्पाधिकारी अवस्था उघड दिसत आहे. निरनिराळ्या प्रदेशांतील कर्माधिक शिकलेल्या तरुणांस कशा प्रकारच्या क्षेत्रांत प्रवेश करून घेतां येतो याचा तौलनिक विचार केल्यास सद्यःस्थितीचें स्वरूप लक्षांत येईल.

याहून तपशिलांत विवेचन करण्याची जरूरी नाहीं. मला सांगावयाचें एवढेंच कीं, मोठे व छोटे हा भेद सरकारी धोरणाबाबत महत्त्वाचा आहे. मोठे व्यापतात तीं क्षेत्रे राष्ट्रीय आर्थिक जीवनदृष्ट्या महत्त्वाची म्हणून त्यांवर सार्वजनिक सत्ता प्रस्थापणें आवश्यक आहे; तीं विशेष किफायतशीर म्हणून त्यांतील जादा नफ्याचा विनियोगहि शासनसंस्थेनें नियंत्रित करणें आवश्यक आहे. हिंदुस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितींत हे सर्व मोठे अल्पसंख्य व अत्यंत मर्यादित गटांतील; तेव्हां सर्व

महत्त्वाच्या क्षेत्रांत बहुसंख्याकांस काम करण्याची संधि मिळण्याच्या दृष्टीनेहि या क्षेत्रावर सरकारी पगडा बसणें जरूरीचें आहे. या सर्व गोष्टी समाजवादी समाजरचनेचें ध्येय स्वीकारल्यामुळें विशेषच आवश्यक ठरतात, म्हणून मोठ्यांचा याबाबत तीव्र मतभेद असणें साहजिक आहे.

मला या प्रकरणीं मोठ्यांनाहि एक सूचना अत्यंत नम्रपणें करावीशी वाटते. सरकारी धोरणाच्या केवळ घोषणेमुळें त्यांजवर सरोसर कोणताहि परिणाम झालेला नाही. त्यांच्या कार्याचें व सत्तेचें क्षेत्र गेल्या ८-१० वर्षांत संकोचलें नाही, विस्तारलेंच आहे. यापुढील विकासयोजनेतील कार्यक्रम एवढा मोठा आहे की, त्यांच्या कर्तव्यगारीला आणखी अनेक वर्षे पूर्ण वाव राहणार आहे. नियंत्रण क्वचित् वाढेल, नफा कांहींसा कदाचित् कमी होईल, एखादें क्षेत्र हातचें जाईल; तरी परिणामी संपत्ति, सत्ता, कर्तृत्व यांत कोठेंच हळीपेक्षां फारसा फरक पडणार नाही. नवीन युगाच्या खुणा ओळखून त्यांनीं जर त्याप्रमाणें वागण्यास सुरुवात केली तर हें सर्व निश्चित घडून येईल. विशेषेकरून दोन गोष्टी त्यांजकडून अपेक्षित आहेत. एक तर समाजहितपोषक सर्व नियंत्रणाच्या बाबतींत सरकारशीं त्यांचा पूर्ण सहकार दिसून यावा. कर देणें, नियंत्रणें पाळणें, इत्यादीं-बाबत त्यांचेकडून जितकें काटेकोर वर्तन होईल तितकी देशाची प्रगति वेगानें होईल व समाजांतील त्यांचेबाबतची सद्भावना वाढेल.

दुसरें असें की, इतरांस मदत करण्याच्या, पुढें आणण्याच्या सार्वजनिक धोरणास त्यांचा विरोध न भासावा. याबाबतचें एक उदाहरण देऊन मी आपला आशय थोडक्यांत स्पष्ट करतो. गेल्या दोन तीन वर्षांत नवीन साखर कारखाने काढावयाचे ते शक्य तोंवर सहकारी तत्त्वावर, शेतकऱ्यांनीं चालविलेले काढावयाचे असें सरकारनें धोरण ठरविलें. हें धोरण ठरविण्यांत व घडादीनें पुरस्कारण्यांत मुंबई राज्य-सरकारनें विशेष स्पृहणीय कामगिरी केली आहे. या धोरणामुळें आजच्या साखर कारखानदारांना वाईट वाटावें, आपल्या क्षेत्रांत नवीन वांटेकरी उत्पन्न झाला याबद्दल खेद व्हावा हें स्वाभाविक आहे. परंतु जर त्यांनीं थोडासा विचार केला असता तर आजवर महाराष्ट्रांतील कालव्यांचा मुख्यतः आपणांसच कसा फायदा मिळाला, आपण कुठल्याचें कोठें आलों, आपली संपत्ति या कारखानदारांतून वाढून आपलें सर्वच क्षेत्र कसें विस्तारलें हें मनांत आणून ह्यालें तेवढ्यावर समाधान मानून, स्थानिक शेतकऱ्यांच्या व त्यांच्या समाजाच्या उत्कर्षास प्रत्यक्ष मदत न केली तर निदान आश्चर्याद देऊन चांगुलपणा संपादला असता. कांहीं नाही तर निदान तटस्थता स्वीकारतां आली असती. यांतील कांहीं न करतां सर्व प्रकारच्या मार्गांनीं त्यांनीं या राष्ट्रहितैषी उपक्रमास विरोध सुरू केला. बरें, यांतहि कांहीं मर्यादा पाळावी. राज्यागी कारखाने एकमेकांच्या किती जवळ आपण स्थापले हें उघड दृश्य

ढोळ्याआड करून सहकारी कारखाने मात्र खाजगी कारखान्यांच्या अमुक मैलांच्या आंत स्थापू नयेत अशी मागणी केली; आम्ही स्वतःच्या क्षेत्रांतील उसावरच अवलंबून असून आमचा शेतकऱ्यांच्या उसाशी संबंध नाही, असे उसाचा भाव ठरविण्याच्या वाटाघाटीत आपणच आग्रहाने सांगितलेले न स्मरून आम्हांस शेतकऱ्यांचे क्षेत्र तोडून था असा दावा मांडला. सगळ्यांत मौज म्हणजे दोन सहकारी कारखाने जेमतेम चालू होतात न होतात तोंच एक कारखाना कांहीं वर्षे बरा चालला तो दैववशात व दुसरा ज्याअर्थी पहिल्या वर्षी दोन महिने चालल्यावर त्याला फायदा झाला नाही त्याअर्थी सहकारी साखर कारखाने तोड्याचे समजून सरकारने आपले याबाबतचे धोरण बदलावे असे अधिकृत रीत्या बोलू लागले. मला यावर एवढेच म्हणावयाचे आहे की, धनवानाने कांहींहि बोललेले चालते हे जरी खरे असले तरी जास्त विवेकाने बोलले तर सर्वासच केव्हांहि बरे. शेतकऱ्यास किंवा त्याच्या साहाय्यकांस पिढीजाद व्यवहाराचे वळण नाही, त्यांचे लागेबांधे नाहीत, बाजार वळविण्याचे सानर्थ्य वा कसब त्यांच्या अंगी नाही, त्याअर्थी सहकारी कारखाना बरा चालला तर देवाने हात दिला म्हणूनच चालला, चालकांनी त्यावर फुशारून जाण्याचे कारण नाही हा इशारा मी स्वतः पूर्णपणे स्वीकारतो व त्याबद्दल धन्यवादाहि देतो. पण अशा परिस्थितीत आपले कर्तव्य काय हे विचारण्यास हरकत आहे काय ? तुम्ही अढाण्याची, गरीबाची हेटाळणी व अडवणूक करणार की, त्यास आपला कारखाना चालविण्यास मदत करणार ? सरकारी धोरणाचा विवेकाने अभ्यास करणार की कारण असो वा नसो दर वेळेस त्यास उघड विरोध करून बुद्ध्या गैरसमज उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणार ? वर्गकलह वाढतो तो चळवळ्यांच्या भाषणांपेक्षा सत्ताधान्यांच्या वर्तनाने अधिक वाढतो, हे ऐतिहासिक सत्य आहे. हे आपल्यांतील मोठ्यांनी लक्षांत धरल्यास पुढे उघड दिसत असलेले स्थित्यंतर शांततामय होऊ शकेल अशी माझी सात्री आहे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत विकेंद्रीकरण व सहकार यांचेहि आग्रहाने प्रतिपादन केलेले दिसते. माझ्या स्वतःच्या मते भारताची राजकीय, आर्थिक व सामाजिक प्रगति इष्ट मार्गाने होते किंवा नाही हे पारस्पर्याचे मुख्य गमक म्हणजे या सर्व क्षेत्रांत विकेंद्रीकरण प्रत्यक्षांत घडून येते किंवा नाही हे आहे. एका मोठ्या राज्यांत अनेक नवीन भाग विलीन करतांना आपण संक्रमणाची व्यवस्था फार काळजीपूर्वक केली पाहिजे हे मार्ग सांगितले आहे. याबाबतहि थोडक्यांत असे म्हणता येईल की, ज्या प्रमाणांत या नवीन सामील झालेल्या भागांतील कारभार जेथल्या तेथेच चालू राहण्याची व्यवस्था होईल तेवढ्या प्रमाणांत मोठ्या राज्यांत आल्याने तोटा झाला नाही असे तेथील लोकांस वाटे. याची उलट बाजू अशी की, मुंबई शहरांतील सरकारी अधिकारी व इतर सेवक यांची संख्या राज्य मोठे झाल्यामुळे पूर्वापेक्षा वाढनावी लागली तर आपली वाटचाल केंद्रीकरणाच्या दिशेने

होत आहे, विकेंद्रीकरणाच्या नाही, असे मानावे. आजचा आपला कारभार बऱ्याच अंशी केंद्रित आहेच; यापुढे तो कटाक्षाने विकेंद्रित करण्याचा प्रयत्न सुरुवातीसच केला तरच त्या दिशेने काही प्रगति होईल. जेवढा कारभाराचा विस्तार मोठा तेवढा तो जास्त केंद्रित होण्याची एक प्रकारे स्वाभाविक प्रवृत्ति असते. विस्तार मोठा झाल्यामुळे प्रमुख सत्ताधिकार्यांस निरनिराळ्या प्रदेशांतील प्रत्यक्ष परिस्थितीचे ज्ञान असण्याचा संभव कमी असतो. दूरदूरचे अधिकारी, स्थानिक कार्यकर्ते, इत्यादींची माहिती नसल्यामुळे त्यांजवर जबाबदारी सोंपविण्याविषयी साशंक वृत्ति असते; शिवाय जेवढी भिन्नता अधिक तेवढी सर्वसाधारण सामान्य नियमानुसार काम करण्याचीहि प्रवृत्ति वाढते. यामुळे साहजिकच एका केंद्रांतून सरधोपटपणे कारभार चालविणे सोंपे वाढते आणि अशी कार्यपद्धति एकदां अवलंबिली की, सहजच चांगला कारभार एका ठिकाणी बसून करित आहो असा आभासहि उत्पन्न होतो. या सगळ्याच्या बुडाशी अर्थात एक मोठी प्रबल मानवी प्रवृत्ति आहे. ती म्हणजे सर्वत्र सत्ता चालविण्याचा मोह; आणि कर्तबगार राज्यकर्त्यांस तर हा मोह अनावर होतो, हा नेहमीचा अनुभव आहे. माझ्या मते खऱ्या लोकशाहीचा कारभार विकेंद्रितच असला पाहिजे. आणि विकेंद्रीकरणाचे एक ढोबळ चिन्ह म्हणजे केंद्रस्थानी सत्ता व सेवकसंख्या न वाढणे हे सांगितले.

आर्थिक बाबीत हा विचार राज्यकारभाराहून जास्त महत्त्वाचा आहे. येथेहि मुंबई शहरापासून विवेचनास सुरुवात करता येईल. मुंबईसारख्या शहरांच्या भवितव्याबद्दलची माझी मते अनेक वर्षांपासून जाहीर आहेत. अलीकडील वादांत त्यांस विशेष प्रसिद्धि मिळालेली दिसते. वादांत शिरावयाचे म्हणून नव्हे तर योग्य आर्थिक धोरणाचे मूळ नीट पाहण्याकरितां आवश्यक म्हणून याविषयी थोडे बोलतो. मुंबईतील धंद्यांपैकी काहीं मुंबईबाहेर सभोवारच्या प्रदेशांत शक्य तोंवर हलवावे व यापुढे खुद्द मुंबईच्या मर्यादित धंदे व लोकसंख्या यांची वाढ होऊं देऊं नये असे मी ८-१० वर्षांपूर्वी प्रतिपादले; व हेंच माझे अजून ठाम मत आहे. माझ्या विवेचनांतील गैरसमज करून घेतलेल्या पण सरोसर विषयास गैरलागू अशा एका मुद्याचा प्रथम खुलासा करून टाकतो. मुंबई शहरांतील धंदे सभोवार न्या हे म्हणण्यांत ते महाराष्ट्रांतच न्या असा माझा कटाक्ष होता व त्यामुळे बिगर महाराष्ट्रियांचे हितसंबंधांवर मला घाला घालावयाचा होता असे ध्वनित करण्यांत आले आहे. धंदे बाहेर न्यावयाचे म्हणजे ते कोणाच्या मालकींतून काढून घ्यावयाचे असे मी सूचितहि केले नव्हते, आणि कोणतेहि मुंबईकर महाराष्ट्रांत धंदे काढण्यास अगर चालविण्यास बिचकतात असा आजवरचा अनुभव नाही. शिवाय मुंबईभोवती निदान ७५ मैल महाराष्ट्रच आहे व मी या विषयावरिल लेख

लिहिले तेव्हां मुंबईभोवतीं १५०-२०० मैलांच्या टापूंतहि महाराष्ट्र भागाखेरीज बीजपुरवठा नीटसा उपलब्ध नव्हता.

विकेंद्रीकरणाबाबत व्यापक रीतीनें बोलण्याचे आधीं या वादांतील आणखी एक मुद्दा विशद करणें आवश्यक आहे. मुंबईची लोकसंख्या अधिक वाढूं देणें अनिष्ट असें म्हणण्यांत मुंबईकरांवर कांहीं अन्याय होतो, त्यांचें अनहित होतें असें मला वाटत नाहीं. उलट येथील लोकसंख्येची वाढ थांबवा, शक्य तितके रोजगार दुसरीकडे उपलब्ध करून ती कमी करा. असें केल्यानें मुंबईकरांस राहण्याची जागा, वाहतूक इत्यादि सर्वबाबत जीवन जास्त सुसह्य होईल असें म्हणण्यांत मुंबईकरांचें खरें हित पाहणेंच आहे असें मी समजतो. मुंबईचे गोडवे कोणी कसेहि गाइले तरी बहुसंख्याकांच्या दृष्टीनें येथील आजचे जीवन मला लोभनीय दिसत नाहीं. हा प्रश्न केवळ महाराष्ट्रीयांचाच नाहीं. फार लांबचा पट्टा गांठून मुंबईत जे उत्तर प्रदेश, आंध्र, इ. राज्यांतील कामकरी मोठ्या संख्येनें येतात, ते पोटाला मिळावें म्हणून येतात. विकेंद्रीकरणाच्या धोरणानें सर्व देशभर रोजगार उपलब्ध केले व त्यांना आपल्या घराजवळ, गांवाजवळ काम मिळालें तर हें त्यांच्यावर अनुपकार खास नव्हत. अर्थात् हें बहुजनांबद्दल झालें. ज्यांची सत्ता व संपत्ति अर्थव्यवहार एके ठिकाणीं केंद्रित करण्यावर अवलंबून आहे त्यांना हें म्हणणें पटूं नये, आपल्या हितविरोधी वाटावें हें साहजिक आहे.

यावर कोणी असें म्हणतील कीं, कितीहि लोकसंख्या वाढो त्यांना आवश्यक अशा सोयी करतां आल्या म्हणजे झालें. पण सर्व देशांतील आजवरचा अनुभव असा आहे कीं, एखाद्या ठिकाणची लोकसंख्या मर्यादेबाहेर वाढली म्हणजे राहण्याची व वाहतुकीची व्यवस्था प्रत्यक्ष करणें उत्तरोत्तर दुरापास्त होतें व करतां आली तरी ती अधिकाधिक खर्चाची होते. राहत्या जागेची व्यवस्था करण्यास मुंबई व इतर मोठ्या शहरांत दर डोई विशेष जास्त खर्च येतो व वाहतुकीचा खर्च व दगदग हीं व्यस्त प्रमाणांत वाढत राहतात. मुंबईची परिस्थिति सर्व बाबतींत विशेषच प्रतिकूल आहे. पण सर्वसाधारणपणें हा नियम सगळीकडेच लागू आहे. लंडनमधील वाढ थांबवणें, तेथील धंदे शक्य तितके सभोवतालच्या नवीन नगरांत नेणें, सर्व देशभर नवीन नगरे स्थापणें व जुन्या शहरापेठांचें शक्य तेवढें पुनरुज्जीवन करणें या दिशेनें पद्धतशीर सरकारी प्रयत्न इंग्लंडमध्ये आज वीस-पंचवीस वर्षे सतत चालू आहेत. याबाबतचे गेल्या दहा वर्षांतील मुंबई सरकारचें धोरण मला योग्य वाटत नाहीं. युद्धोत्तर काळांत मुंबई व इतर मोठ्या शहरांतील वाढ थांबविण्याबाबत प्रथम कांहींच केलें नाहीं. अलीकडे मुंबईत नवीन कारखान्यांनीं आपल्या मजुरांच्या राहण्याची सोय केली पाहिजे असा नियम केला आहे. हाहि सयुक्तिक दिसत नाहीं. एक तर

वाढ अनिष्ट असल्यास स्वर्चाचा कांहीं बोजा सजाजगी कारखानदारांवर टाकल्यानें ती इष्ट ठरत नाही. दुसरें असें कीं, कोणत्याहि नवीन कारखान्यामुळे राहण्याची जागा व वाहतुकीची साधनें यांवर ताण पडतो तो केवळ प्रत्यक्ष कारखान्यांतल्या मजुरांबाबतचाच नसतो. कोणत्याहि नव्या महत्त्वाच्या व्यवहाराच्या अनुषंगानें इतर अनेक बाबींत वाढ होते आणि तिचा बोजा शेवटीं सर्व समाजावरच पडतो.

मोठीं शहरें फार मोठीं होऊं नयेत म्हणून पुढारलेल्या देशांतहि मान्य झालेल्या विचारांबाबतच एथवर विवेचन झालें. हिंदुस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितींत दुसरे मुद्देहि लक्षांत घेण्याजोगे आहेत. आपला देश फार विस्तीर्ण आहे व लोकसंख्या फार मोठी आहे. गेल्या शंभर वर्षांत यांत कांहीं थोडेच नवीन उद्योगधंदे निघाले व बहुतेक नवीन अर्थव्यवहार कांहीं थोड्या ठिकाणीं केंद्रित झाले. हें सर्व ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे झालें असें म्हणून आपण त्यांस दोषहि दिला. पण स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर यांत कांहींएक फरक पडलेला नाही व अर्थव्यवहाराचें केंद्रीकरण वाढलेंच असेल, कांहीं कमी झालें नाही. पुढील विकासयोजनांचे दृष्टीनें ही परिस्थिति फार चिंताजनक आहे. आधुनिक कालांत, कोणत्याहि देशांत व्यवहारविकास सर्व भूभागावर सारखाच आढळत नाही. बहुतकरून कांहीं केंद्रस्थानांभोंवतीं विशेष विकसित क्षेत्रें आढळतात. नवीन उद्योगधंदे व व्यापार ज्यांत वाढत आहेत अशीं जुनीं अगर नवीं लहान मोठीं नागरकेंद्रे प्रथम निर्माण होतात व त्यांच्या सान्निध्यामुळे सभोवतालच्या प्रदेशांतहि आर्थिक व्यवहाराचा विस्तार होतो व त्यांत बदल घडून येतात. योजनापूर्वक व खास प्रयत्नानें विकास घडवून आणावयाचा, तर नवीन व्यवहाराचीं केंद्रस्थानें ज्यायोगें शक्य तितकीं अधिक व सर्व देशभर निर्माण होतील अशी योजना व असे प्रयत्न झाले पाहिजेत. यासच मी अर्थव्यवहाराचें विकेंद्रीकरण म्हणतो. माझ्या मते साधारणपणें ५-१० लाख वस्तीवरच्या शहरांची वाढ थांबविणेंच इष्ट ठरेल. नागर लोकसंख्या वाढावयाची ती ५ ते ५० हजार लोकसंख्या असलेल्या स्थळांची वाढणें इष्ट आहे; आणि सर्व आर्थिक धोरण या दृष्टीनें आंखलें पाहिजे. पुणें शहर सारखें वाढण्याच्या ऐवजीं सासवड, जुन्नर, तळेगांव, घोडनदी, इत्यादींची इष्ट दिशेनें वाढ ही दीर्घकालीन धोरणाचे दृष्टीनें हितप्रद ठरेल.

याच्या पुष्टचर्थ आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा सांगतो. आपल्या देशांत नित्याची बेकारी अगर नैमित्तिक आपत्ति यांचे निवारणार्थ, इतर अनेक देशांत असतात त्याप्रमाणें, लोककल्याण योजना जवळजवळ नाहीत; व कोणत्याहि व्यापक योजना, ज्या बहुसंख्याकांस लागू पडतील अशा हातीं घेण्याची आपणांस ऐपताहि नाही. तेव्हां कांहीं विवक्षित भागांत अगर केंद्रांत व्यवहार वाढला तर त्याचा फायदा इतरांस बऱ्याच अंशीं साहाजिक मिळेल असें आपलेकडे घडत नाही. म्हणूनच

आज कांहीं भाग, विशेषतः नागर, सकृद्दर्शनीं भरभराटीचे वाटले तर इतर अनेक अत्यंत निकृष्टावस्थेत आहेत. ही विषमावस्था कमी करण्याचा एकच उपाय म्हणजे आर्थिक विकास निरनिराळ्या प्रदेशांत ज्यायोगे सार्वत्रिक होईल असे धोरण स्विकारणे. बुद्ध्या विकेंद्रीकरण करण्याखेरीज असे दुसरे धोरण नाही. आपली कुवत अल्प आहे. तेव्हां एका ठिकाणी खर्च केंद्रित झाला म्हणजे दुसरीकडे खर्चास कांहीं उरत नाही. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत विकेंद्रीकरणावद्दल पुष्कळ लिहूनहि, राहत्या घरांची सोय करण्याबाबतचा जवळजवळ सर्व खर्च मोठ्या शहरांतच करण्याची तरतूद केली आहे; यावरून वरील मुद्द्याचे महत्त्व लक्षांत येईल. आज आपल्यापुढे उभ्या असलेल्या सर्व समस्यांत बेकारीची समस्या अत्यंत अवघड आहे. आणि ही समस्या सोडविण्याचा प्रारंभ विकेंद्रीकरणाने धोरण स्वीकारल्याशिवाय होणार नाही असे मला कां वाटते हें वरील विवेचनावरून कळून येईल.

शेवटीं खाजगी व्यवहार करणाऱ्यांच्या व्यक्तिगत प्रश्नांबद्दल मी थोडे बोलतो. छोट्या व मध्यम प्रमाणावर व्यवहार करणाऱ्यांचाच मी विचार करणार आहे. त्यांचेच प्रश्न खरोखर जास्त बिकट व जास्त उपेक्षित आहेत. सुरुवातीस एक खुलासा केलेला बरा. मी बोलणार तो आपल्या प्रादेशिक समाजाबद्दल; याच्या व्याप्तीची माझी स्वतःची कल्पना थोडक्यांत सांगायची म्हणजे जे जे आपणांस येथे समजतात व त्याप्रमाणे वागतात ते सर्व यांत येतात. मूळस्थान अगर मातृभाषा यांचा कांहीं संबंध या प्रश्नाशी मी मानीत नाही. तसेच पाहिले तर शिवाजी-महाराजांचे घराणे मूळचे राजस्थानांतले असेच समजतात. दुर्दैवाने आपली समाजरचना अशी आहे की, शेंकडों वर्षे एखाद्या प्रदेशांत राहून प्रादेशिक समाजाशी एकजीव न होतां आपणांत जमाती स्वतंत्र टिकतात. इंग्लंडमधील व्यापारी व औद्योगिक उत्कर्षाचे कारण असे सांगितले जाते की, परदेशांतून आलेल्या साहसी मंडळींचा एक दोन पिढ्यांतच इंग्रज समाजांत समावेश झाला व त्यामुळे एकंदर समाजाची कर्तबगारी वाढली. मुख्यतः हिंदु समाजरचनेमुळे आपल्याकडे हें पुरतेपण घडून येत नाही व यांतच आपल्या अनेक वादांचे मूळ आहे.

आपल्या इतिहासाच्या आणखी एका वैशिष्ट्याकडेहि लक्ष देणे अत्यंत जरूरीचे आहे. व्यापारउदीमांत आपला समाज मागसलेला हें खरे; पण याचे कारण आपल्या स्वतःच्या वृत्तीतच आहे, इतर कोठे नाही, हें जाणले पाहिजे. कर्तबगार माणसे कोणता पेशा स्विकारतात हें बहुतांशी प्रचलित समाजमूल्यांवर अवलंबून असते. पंडित-गिरी, शिपाईगिरी, राज्यकारभार यांत सरी प्रतिष्ठा. शेती असावी, वेळ पडल्यास करावी; इतर व्यवहारांचा मोठेपणा आपणांस कधीच फारसा पटला नाही. ऐतिहासिक काळांतील शेंकडों वर्षांत आमचे अर्थव्यवहार इतरांकडे राहिले. ते त्यांनीं आक्रमण केल्यामुळे

नाहीं; आमची सत्ता असतांना त्यांस आम्हीं सन्मानानें बोलावून आणले. विद्वत्ता व शौर्ये यांचें महत्त्व कमी झालें व व्यवहारचातुर्याचें वाढलें हें आपणांस अलिकडे समजलें आहे, पण उमजलें नाहीं. आजहि आधुनिक अर्थव्यवहारांत बुद्धिमत्ता, दीर्घयोग व साहस या सर्वांचीच आवश्यकता असते हें आपण ओळखत नाहीं. आपणांतील निवडक माणसें अजून या क्षेत्राकडे वळलीं नाहींत, आतां नव्यानें वळूं लागलीं तर त्यांस शिरकाव करून घेण्यास, बस्तान बसविण्यास वेळ लागणार, हें उघड आहे.

सद्यःस्थितींत आपली परिस्थिति बरीच अवघड व आपल्यांतील बहुसंख्य सामान्यपणें लहान प्रमाणावर व्यवहार करणारे व कांहींसे नवशिके हें धरूनच पुढील विचार करणें प्राप्त आहे. हा विचार करतांना मी आणखी एक गोष्ट गृहीत धरणार आहे. ती म्हणजे भविष्यांतील भारतीय अर्थव्यवस्था ही मुख्यतः नियोजित असणार. असें झालें म्हणजे अर्थव्यवहाराचें वळण अशा अर्थव्यवस्थेस अनुरूप असें असावें लागेल. हें आपल्या दृष्टीनें हितावहच आहे. आधुनिक व्यवहाराच्या क्षेत्रांत दोन प्रकारचें कौशल्य लागतें. एक तर प्रत्यक्ष उत्पादन वगैरे करण्यास लागणारें ज्ञान व व कसब, दुसरें बाजारी उलाढालींत लागणारी माहिती व चलाखी. या दुसऱ्या प्रकारच्या कौशल्यास अजून आपणांकडे फाजील महत्त्व आहे असा प्रवाद आहे. नियोजित अर्थव्यवसायांत बाजारी उलाढालीस थोडा वाव असावा. कारण यांत उत्पादनाचे प्रकार व परिमाण हीं बहुतांशीं ठरवावीं लागतात व भावनियंत्रणहि बऱ्याच प्रमाणांत करावें लागतें. स्वतःचें उत्पादनकार्य चांगलें व काटकसरीनें करणाऱ्याचें स्थान अशा व्यवस्थेंत सुरक्षित असावें. आज ही परिस्थिति प्रत्यक्षांत अवतरलेली नाहीं. परंतु आपला नवशिकेपणा लक्षांत घेतां ही संभाव्य परिस्थिति आपणांस इष्ट वाटावी. बाजारी उलाढालींतून पुढें येण्यास पिढीजाद वळण व लगेबांधे यांचें साहाय्य विशेष लागतें. आपणांस तें नाहीं, त्याअर्थी कामाचा चांगुलपणा व सचोटी यांवर भर देणेंच आपणांस आवश्यक आहे. याबद्दल बोलण्याचें कारण एवढेंच कीं, आपणांतील अनेकांस चलाखीचें कौतुक वाटतें व विनायासें संपन्न होण्याचा तो एक राजमार्ग वाटतो; आणि या गैरसमजामुळे 'इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः' अशी अवस्था होते. असले मोह टाळून विशिष्ट कसब अगर शास्त्रीय ज्ञान यांचें जेथें महत्त्व आहे त्या क्षेत्रांत लहान प्रमाणावर शिरकाव करून घेणें हेंच आपणांस मुख्यतः साधण्यांसारखें दिसतें; कोणत्याहि अर्थव्यवहारांत कसब व ज्ञान यांच्या जोडीला हिशेबीपणा अंगां पूर्ण बाणला असला तरच यश येईल, एरवीं नाहीं हेंहि अर्थात् सदैव लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.

आपल्या परंपरेकडे पाहतां आपणांस कोणत्या प्रकारच्या क्षेत्रांत प्रथम सुरुवात करावी लागेल याविषयीं हा सामान्य विचार झाला. तपशिलांत

शिरावयाचें तर अनभिज्ञांस, आपणांस लायक अशीं क्षेत्रे कोणतीं, त्यांत कोठें वाव असेल हेंहि कळावयास हवें. तरुणांस याबाबत कांहीं मार्गदर्शन करतां येईल काय याचा विचार आपणास केला पाहिजे. हें कार्य सोपें नाहीं. कांहीं वेळेस नियोजना-मुळें एखादें व्यवहाराचें दालन नव्यानें उघडत असेल किंवा सरकारनें विवक्षित क्षेत्र-विस्ताराच्या योजना आंखल्या असतील तर असल्या सर्व उपक्रमांवर लक्ष ठेवून त्याबद्दलची माहिती मिळविणें, ती प्रसारित करणें हें सरकारहि करूं शकेल. आणि आपल्यासारख्या संस्थांना हें अगत्य हातीं घेण्यासारखें आहे. पण असें फारसें व मोठ्या प्रमाणावर घडत नाहीं. आर्थिक पाहण्या बारकाव्यानें विशिष्ट प्रदेशांत करविल्या तर त्यांवरून कांहीं सूचना करतां येतील. पण बहुतांशीं नवीन शिरकाव करूं पाहणाऱ्यांस स्वतःची तयारी व सभोवतालची परिस्थिति यांचा विचार करून स्वतःच क्षेत्र हुडकावें लागेल. त्यानें योजिलेल्या क्षेत्रांत कोणत्या प्रकारची तयारी लागते व कोणत्या अडचणी येतील याबद्दल सद्या देण्याची व्यवस्थाहि आपणांकडे नाहीं; ती होणें अगत्याचें आहे.

कोठेंहि अल्पसा प्रवेश करून घेतला तरी लवकरच भांडवलाचा मोठा प्रश्न उभा राहतो. पिढीजाद व्यापारी व इतर यांचे परिस्थितींत आज जर सर्वांत मोठा फरक असला तर तो भांडवल उभारण्याबद्दलचा आहे. कांहीं थोड्यांच्या हातांत व कांहीं स्थळीं भांडवल बरेंच केंद्रित झालें असल्यामुळें एकंदर व्यवहार केंद्रित होणें हल्लीं जवळजवळ अपरिहार्य झाले आहे. स्वतःचें भांडवल पुरेसें उभारतां न आल्यामुळें अनेक स्थानिक, कल्पक व उद्योगी माणसांस दूरस्थ भांडवल-वाल्यांचाच आश्रय पाहावा लागतो व त्यांचे आहारीं जावें लागतें. नवीनांस निरुत्साही करणारी अशी ही परिस्थिति आहे. आज बऱ्याच वर्षांपासून सरकारकडून लहान धंधांस भांडवल पुरविण्याबाबत योजना आंखल्या गेल्या, कायदेहि झाले. परंतु हा प्रश्न सोडविण्यांत पाऊल विशेष पुढें पडलेलें दिसत नाहीं. भारतीय इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन निघाल्यामुळें मोठ्या भांडवलाच्या कांहीं योजनांस पैसा मिळूं शकला. आतां राज्यानिहाय फायनान्स कॉर्पोरेशनें काम करूं लागलीं आहेत व त्यामुळें मध्यम प्रमाणांच्या धंधांस कांहीं मदत मिळेल. पण या सर्वांचा उपयोग कोणत्याहि धंधांत साधारणपणें स्थिरावलेले व स्वतःचें भांडवल बऱ्याच अंशीं उभारूं शकणारे अशांसच होतो. लहान प्रमाणावर धंदा करणारे व कल्पक परंतु भांडवल गांठीं नसणारे अशांना त्यांचा कांहीं उपयोग होऊं शकत नाहीं.

या भांडवलपुरवठ्याच्या मुद्याच्या अनुषंगानें एक व्यापक विचार मी आपणांपुढें मांडूं इच्छितों. नियंत्रण, नियोजनाचा एक सार्वजनिक अनुभव असा आहे की, त्यामुळें हरएक क्षेत्रांतील जुने व मोठे यांचा व्यवहार वाढूं लागतो,

इतरांच्या, विशेषतः नवीनांच्या व लहानांच्या अडचणीच वाढतात. दर ठिकाणी हा अनुभव येतो. परवाना मिळविणे, मालपुरवठा होणे, मदत मिळणे, इत्यादि सर्व बाबतीत मोठ्यांना, परस्पर वरच्या थरावर काम करता येते; हे सुकर होते, लवकर होते, कमी खर्चिक होते. लहानांस कामाचे मानाने खर्च व दगदग दोन्ही व्यस्त प्रमाणांत पडतात. काहीं अशी ही प्रवृत्ति साहजिक आहे. इंग्लंडमधील सरकार व उद्योग यांतील संस्थांचा अभ्यास करून P. E. P. ने एक पुस्तिका प्रसिद्ध केली आहे. त्यांत अशा प्रकारच्या अडचणींचा उल्लेख करून त्यावर नियंत्रणकारभाराचे विकेंद्रीकरण हाच प्रमुख उपाय सुचविला आहे. आपल्या देशांतील परिस्थिति इंग्लंडपेक्षा बरीच भिन्न आहे व ती मोठ्यांस व श्रीमंतांस पुष्कळच जास्त अनुकूल अशी आहे. तेव्हां आपल्याकडे वरील अनुभव विशेष प्रमाणात येत आहेत.

यामुळे नियोजित व्यवस्थेबाबतचा एक फार महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होत आहे. नियोजनाने व्यवहारक्षेत्र एक प्रकारे सुरक्षित होते, त्यांतील अनिश्चितता व धोके बरेच कमी होऊ शकतात. पण असे झाल्यावर व्यवहारांत समतोलपणा राखण्याची जबाबदारीहि नियोजकाने पत्करणे जरूरीचें ठरते. सार्वजनिक व खाजगी यांतील विशिष्ट विभागणीप्रमाणेच खाजगी क्षेत्रांतील मोठे-मध्यम-लहान यांच्यांतहि क्षेत्र-विभागणी करणे व ती टिकविण्याची व्यवस्था करणे हे महत्त्वाचे आहे. हे केवळ लहानांचे दृष्टीनेच नव्हे तर मोठ्यांचे दृष्टीनेहि अगत्य आहे. अर्थव्यवस्था नियोजित झाल्यावर व्यवहाराचे बरेच क्षेत्र खाजगी ठेवण्याचे मुख्य हेतू दोन. शासनसंस्थेच्या हाती सर्व आर्थिक व्यवहार गेल्यास ज्यांचे हाती राज्ययंत्र त्यांची सत्ता अवास्तव वाढते आणि हे लोकशाहीस विघातक ठरण्याचा संभव आहे, म्हणून खाजगी व्यवहारक्षेत्र मोठे राखावे. दुसरा तितकाच महत्त्वाचा हेतू हा की खाजगी व्यवहाराचे क्षेत्र व्यापक असल्यास बहुसंख्य व्यक्तींच्या कर्तबगारीस वाव मिळतो व हे सर्वदृष्ट्या समाजास हितकारक ठरते. दुसरा हेतू साध्य व्हावयाचा तर खाजगी क्षेत्रांत बहुसंख्याकांस वाव सारखा राहिला पाहिजे, ते थोड्यांनी आक्रमून नये याची काळजी घेतली पाहिजे. मोठ्या थोड्यांनी क्षेत्र व्यापले व इतर सर्व त्यांतील सेवक बनले, तर मग सरकारी व्यवहार व खाजगी व्यवहार यांत बहुसंख्याकांच्या दृष्टीने कांहीं फरक उरत नाही. आपणांकडे तरी अलिकडे अशी तक्रार ऐकू येते की, येथील मोठे स्वतःच्या बळानेच नव्हे तर अत्यंत सामर्थ्यवान् अशा परकी भांडवलवाल्यांच्या साहाय्यानेहि सर्व क्षेत्रांत चढाई करून तेथील पूर्वीच्या मध्यम-लहानांस नष्ट करित आहेत. ही तक्रार कितपत सरी आहे हे मला सांगता येत नाही. पण हल्लींच्या परिस्थितीत असे होण्याचा धोका आहे हे निश्चित; आणि अशी भीति असणे हेहि अनिष्ट आहे.

प्रत्येक व्यवहारक्षेत्रांतील उत्पादनतंत्र व इतर परिस्थिति यांस अनुलक्षून

मूळ उत्पादक घटक शक्य व इष्ट तेवढे लहान ठेवणे व जेथे व्यवहार फार मोठ्या प्रमाणात एका घटकांत करावा लागेल तेथे तो शक्य तितक्या अनेक घटकांच्या सहकारितेनें करणे ही लोकशाही अर्थव्यवस्थेची प्रमुख लक्षणे आहेत. या दृष्टीनेंही लोकशाही म्हणजे विकेंद्रीकरणच; जसे स्थल-विचार करतांना हल्लींच्या परिस्थितीत मोठ्या शहरांत व्यवहार केंद्रित होण्याची प्रवृत्ति बळावत आहे त्याचप्रमाणे मोठ्या घटकांतही व्यवहाराचे केंद्रीकरण होऊं पाहात आहे. या प्रवृत्तीस थांबवून मध्यम-लहानांचें अस्तित्व टिकवावयाचें, त्यांस पुरेसे क्षेत्र द्यावयाचें, व त्यांत सुरक्षितता द्यावयाची तर असें धोरण व त्याबाबतची व्यवस्था यांचा समावेश योजनेतच झाला पाहिजे.

मी हा प्रश्न फार महत्त्वाचा समजतो; त्याकडे अजून जावे तेवढें लक्ष गेलेले दिसत नाही. भांडवलपुरवठा, तज्ज्ञ मदत, तांत्रिक माहिती, खरेदी-विक्रीत साहाय्य, सरकारी यंत्रणेशीं संबंध, इत्यादि सर्व बाबतींत लहानांची व कांहीं वेळेस मध्यमांचीही बाजू लंगडी पडते. अलिकडे शेतकऱ्यांच्या व्यक्तिशः व सहकारी व्यवहाराची स्वतंत्र व्यवस्था रचण्याचें सरकारनें ठरविलें आहे. स्वतः पुढाकार घेऊन व मदत करून सरकार हें कार्य करणार आहे. ग्रामोद्योगाबाबतही अशाच प्रकारचें धोरण स्वीकारलें जाईल असें दिसतें. या लहान उत्पादकांच्या क्षेत्रांत फक्त प्रत्यक्ष उत्पादनाच्या जबाबदारीखेरीज इतर बहुतेक सर्व जबाबदारी सहकारी व सरकारी व्यवस्थेनें घेतल्यासच मालाची पैदास भरपूर व सतत होऊं शकेल, हा विचार बळावूं लागला आहे. शेतकरी व ग्रामोद्योग यांच्याविषयींचा न्याय तारतम्यानें छोट्या व मध्यम साजगी व्यवहारास लागू केला पाहिजे. नियोजनव्यवस्थेत सर्वच बाबतींत निरनिराळ्या गट-समूहांस आपापलें कार्यक्षेत्र आंखून दिल्यावर तें पार पाडण्यास आवश्यक अशा संस्था व व्यवस्था श्रेणींचीही तीत योजना व्हावयास पाहिजे.

परंतु एसाद्या व्यवस्थेचा आराखडा केवळ कल्पून किंवा रेखाटून कार्यभाग व्हावयाचा नाही. हिंदुस्थानांतील बँकेच्या कायद्यांत बँकांची एक श्रेणी कल्पिलेली दिसते. अखिल भारतीय बँका, प्रादेशिक बँका, जिल्हा बँका अशी भविष्यांतील रचना कल्पिली असावी असें कायद्यावरून वाटतें. पण प्रत्यक्ष इतिहास निराळ्या प्रकारेंच घडला. कांहीं अपवाद सोडल्यास जिल्हा व प्रादेशिक बँका निघूं व टिकूं शकल्या नाहींत. दिवसेंदिवस बँकव्यवहाराचे केंद्रीकरणही सातआठ मोठ्या भारतीय बँकांचे हातीं झालें आहे, आणि सारखें होत आहे. याचे अनिष्ट परिणाम मुख्यत्वेन व्यवहारांत नवीन प्रवेश करणारे लहान व मध्यम यांसच भासणार. प्रथम-पासूनच अमूक प्रकारें ही व्यवस्था बनत गेली पाहिजे असें ठरवून सरकार व रिझर्व बँक यांनी त्यास अनुरूप धोरण निश्चयानें अमलांत आणलें असतें तरच आतां घडलें

त्याहून निराळें घडलें असतें. त्याअर्थी भांडवलपुरवठा, तज्ज्ञ मदत, सरेदी-विक्री साहाय्य व सरकारशीं संबंध ठेवण्याची यंत्रणा यांबाबत पूर्ण विकेंद्रित व लहान-मध्यमांस अनुरूप अशी व्यवस्था निर्माण करण्याचें काम नुसत्या योजना करून व्हावयाचें नाहीं. प्रथम विचार तर झाला पाहिजे, पण पुढें अंमलबजावणी करण्याचें कटाक्षानें ठरविलें तरच कांहीं प्रत्यक्ष घडेल.

ज्याप्रमाणें नियोजकांची, म्हणजे शासनसंस्थेची याबाबतची जबाबदारी आहे, त्याचप्रमाणें प्रत्येक क्षेत्रांतील घटकांचीहि जबाबदारी ही कीं, त्यांनीं जेवढें कार्य परस्पर सहकार्यानें करतां येईल तेवढें करावें व जें शासनसंस्थेकडून व्हावयाचें त्याबाबत योजना मांडाव्या व मागणी करावी. मला आपल्या भिन्नभिन्न व्यवसायां-बाबत व त्यांतील अडचणींबाबत बोलण्याचा अधिकार नाहीं. परंतु त्यांचा साकल्यानें विचार करतां जो एक सामान्य मूलभूत मुद्दा मला महत्त्वाचा वाटला तो मीं आपणांपुढें मांडला आहे. तो आपणांस पटल्यास आपल्या चेंबरचें व तत्सम व्यावसायिक संस्थांचें कार्य उघड आहे. आपापल्या भागांत व व्यवसायांत शक्य तितकें परस्पर सहकार्य घडवून आणणें व योजना उद्दिष्टें साध्य करण्याकरितां कोणत्या संस्था व व्यवस्था यांची निर्मिती आवश्यक आहे त्याकरितां खटपट करणें व मागण्या करणें असें त्याचें स्वरूप आहे. नियोजित अर्थव्यवस्थेंत सांघिक कार्याचें महत्त्व फार आहे. नियंत्रण जें करावयाचें तें संघद्वारां होणें श्रेयस्कर. तसेंच प्रत्येक समूह-संघाचें स्थान व त्यास अनुरूप व्यवस्था यांची तरतूदहि योजनेंत होणें आवश्यक. असें झालें तरच प्रत्येक व्यक्तीस विवक्षित क्षेत्रांत वाव मिळून कांहीं सुरक्षितता वाटे; न झाल्यास अनिर्बंध व्यवहार व नियोजन या दोहोंचेहि तोंटे प्राप्त होऊन समाजस्वास्थ्य विषडेल.

असो, भाषणाचा विस्तार फार झाला म्हणून आतां एकच शेवटचा विचार सांगून आटोपतें घेतों. हा विचार या परिषदेच्या कार्यापलीकडचा आहे. आपल्या-सारख्या चेंबरनें इतक्या व्यापक भूमिकेवरून परिषद् बोलाविली असें पूर्वी धटल्याचें मीं ऐकलेलें नाहीं. आपण केले हें चांगलें केले, एवढेंच नव्हे तर त्यांत पुढील महत्कार्याचें बीज आहे असें मी समजतां. अनिर्बंध व्यवहाराचें सूत्र चढाओढीत असेल, तर नियोजित अर्थव्यवहाराचें सहकार्यांत आहे; आणि हें सहकार्य फार व्यापक, सर्व समाजाचें त्यांतील सर्व समूहाचें हवें. मोठे, मध्यम, छोटे यांचे अगर निरनिराळ्या प्रदेशांचे हितसंबंध नियोजित अर्थव्यवस्थेंत परस्परविरोधी असू शकत नाहींत. कारण त्यांना योजनेच्या उद्दिष्टांनीं एकांत गोवलेलें असतें. तेव्हां हीं उद्दिष्टें व तद्भूत आपापलीं कार्यें समजावून घेणें व योजनेंत विसंगति असली, व्यवहारांत अडचणी आल्या तर त्या योजकांस समजावणें, यांकरितां सर्वांनीं

एकत्र आले पाहिजे. हे जितक्या व्यापक भूमिकेवर विस्तृत प्रमाणावर होईल तेवढे नियोजन निर्दोष होईल; व समज वाढला, संघर्ष कमी झाले म्हणून त्याची अंमलबजावणीहि सहज व सुकर होईल. हे कोणा व्यक्तीचे काम नाही, तसेच राजकीय पक्षांचेहि नाही. हे कार्य मुख्यतः अर्थव्यवहारांबाबत करावयाचे; त्यांत पुढाकार घेणे आपल्या चेवरसारख्या संस्थांस इतर कोणाहिपेक्षा जास्त सोपे व शक्य आहे. तसेच हे कार्य सतत चालू ठेवले पाहिजे. यासहि आपल्यासारख्या समर्थ संस्थेच्या पुरस्काराची गरज आहे. आजची परिषद् ही भविष्यांतील या कार्याची नांदी आहे असे मी समजतो. शेतकरी व ग्रामोद्योगी, त्यांच्या सहकारी संस्थांचे प्रतिनिधि, नियंत्रक व सरकारी अधिकारी अशा इतर अनेकांचा विचारविनिमयांत भविष्यांत समावेश होईल व आपण फक्त व्यावसायिक दृष्टीतून प्रश्नांचा विचार न करतां सगळ्यांस बरोबर घेण्याच्या बुद्धीने वागतां हे कळल्यावर यांत सगळ्यांचे आपणांस पूर्ण सहकार्यहि मिळेल. आपण आज सुरुवात करित असलेले हे कार्य उत्तरोत्तर ज्यास्त व्यापक व प्रभावी होवो व महाराष्ट्राच्या व भारताच्या प्रगतीस ते साहाय्यकारक ठरो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून मी आपले भाषण संपवितो.

पुणे, पेट शिवाजीनगर घ. नं. ९१५।१ येथे आर्यभूषण छापखान्यांत रा. रा. केशव गणेश शारंगपाणी यांनी छापिले व रा. रा. दत्तात्रय गणेश मुल्हेकर यांनी, १२, रामपार्ट रो, मुंबई-१ येथे प्रसिद्ध केले.